

Н.М. Петріца

(Ужгород)

ТРИЛЕКСЕМНІ ВЛАСНІ ОСОБОВІ НАЗВИ У СТАРОЧЕСЬКИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ XIII – XVI СТОЛІТТЯ

З XIII століття у старочеських писемних пам'ятках простежується тенденція до кількісного зменшення однолексемних антропонімів. Уже в XIV столітті однолексемні власні особові назви становили лише 30-40 % з числа усіх іменувань: домінуючі позиції належали антропонімійним двочленам (близько 50 %)[3,с.71]. Наші спостереження підтверджуються висловлюванням Я.Свободи про те, що у чехів перехід до двоймення (dvojmennosti) відбувся у XIV столітті [6, с.25]. З цього періоду актуальними засобами ідентифікації поряд з іменем особи часто ставали одночасно кілька ознак (напр., індивідуальна і відтопонімна). Тому в контексті чеської допрізвищевої антропонімосистеми досить поширеним явищем є трилексемні антропонімоформули (АФ). У ролі антропонімійних знаків таких АФ виступали різноманітні відапелятивні, відтопонімні, посесивні чи відантропонімні назви.

Об'єктом нашого дослідження є старочеські трилексемні власні особові назви XIII – XVI століть. Джерельною базою розвідки послуговували пам'ятки літописного та адміністративного характеру. У статті ми спробуємо визначити найуживаніші типи антропонімійних тричленів, представлених в аналізованих пам'ятках, дати їм якісну, кількісну та хронологічну характеристику, прослідкувати динаміку їх поширення протягом кількох століть.

1. Динаміка поширення трилексемних АФ.

Перші фіксації антропонімійних тричленів датуються кінцем XIII століття і становлять собою поєднання:

- 1) особового імені та двох відтопонімних означень субстантивного та ад'єктивного типу: з *Albrechticích Mutyně Skuhrovský* (Dal, 197), з *Uhriny Vsi*

Mutyně Vřeščovský (Dal, 197) або двох означень субстантивного типу: *Petrus de Cheynow et Tyna* (1291р., Ач-2, 332), *Henrikus et Boty de Borku et Husenec* (1291р., Ач-2, 332), *Bawarus de Strakonic alias de Klinberg* (1291р., Ач-2, 332), *Zdiko de Janowic et Winterberg* (1295р., Ач-2, 332), *Andreas de Kosowa vel de Duba* (1297р., Ач-2, 332);

2) особового імені, патроніма та відтопонімного означення субстантивного типу: *Jaroslau filius Olrici Leporis de Waldek* (Ач-2, 1291, с. 332), *Nikolaus filius Potonis de Mseneho* (Ач-2, 1291, с. 332), *Zawisius filius Johannis de Polna* (Ач-2, 1291, с. 332).

З XIV століття відапелятивна основа антропонімійних тричленів стає більш багатогранною. Однак основним і незмінним стрижнем їхньої структури залишається особове ім'я. Серед трилексемних АФ, залучених до аналізу, за характером антропонімних знаків можна виділити такі групи:

1. особове ім'я + прізвисько + відтопонімне означення;
2. особове ім'я + посесивна назва + відтопонімне означення;
3. особове ім'я + два відтопонімні означення;
4. особове ім'я + назва за професією + відтопонімне означення;
5. особове ім'я + прізвисько + назва за професією;

Розглянемо динаміку поширення трилексемних АФ у діахронії. Адже антропонімосистема кожної мови не є статичною, тому тільки ретельне вивчення динаміки імен, на глибоке переконання В.А.Никонова, допоможе простежити цю систему «в усьому її русі від початку до перспектив» [1, с.51].

Таблиця 1.

	XIV ст.	XV ст.	XVI ст.
1. особове ім'я + прізвисько + відтопонімне означення	63,7 %	50,36 %	46 %
2. особове ім'я + посесивна назва + відтопонімне означення	18,5 %	11,7 %	10,5 %
3. особове ім'я + два відтопонімні означення	8,5 %	25,4 %	23,5 %
4. особове ім'я + назва за професією + відтопонімне означення	5,3 %	9,25 %	18 %

5. особове ім'я + прізвище + назва за професією	3,7 %	0,78 %	2 %
---	-------	--------	-----

Аналіз складу перерахованих АФ дозволяє зробити висновок про те, що в основі перших чотирьох груп незмінними залишаються компоненти особове ім'я та відтопонімна назва. Присутність відтопонімного означення у своєму складі засвідчили ще перші письмово зафіксовані антропонімійні тричлени. Значущість у вживанні цього компонента, на нашу думку, має позамовне пояснення. У чеському суспільстві досить рано сформувалося і усталилося право приватної власності. Для шляхти назва за місцем володіння чи походження була престижним додатком до імені, а для тодішніх адміністративних органів — важливим ідентифікаційним уточненням. Чеський мовознавець Ф.Травнічек переконаний, що на кінець XIII ст. чеська шляхта поряд із іменем мала, як правило, «*šlechtický přídomek*» (шляхетське прізвище, означення) у вигляді аналітично чи синтетично вираженого відтопонімного означення [7, с. 273]. Переконливим доказом цього є позитивна динаміка антропонімійного тричлена особове ім'я + два відтопонімні означення. У XV столітті відбувся різкий стрибок у використанні подібних онімів, а наступне століття тільки підтвердило актуальність такого способу ідентифікації. Домінуючі позиції протягом досліджуваних століть належали АФ особове ім'я + прізвище + відтопонімне означення, яка лежала в основі більше половини усіх онімів. У подібному напрямі рухалася і АФ до складу якої входили імя, посесивна назва та відтопонімне означення. Таким чином, для цих двох формул іменування характерною є хоч і не стрімка, однак спадна тенденція. Різниця між трьома хронологічними зрізами поширення цих двох груп становить близько 8%. З XIV століття швидкими темпами поширювалося використання назв осіб за схемою особове ім'я + назва за професією + відтопонімне означення.

2. Компоненти старочеських трилексемних антропонімів

Очевидним є той факт, що компонентий склад трилексемних АФ є більш-менш сталим. У творенні таких багатолексемних власних особових назв, крім імен, беруть участь фактично лише чотири антропонімійні складові: прізвиська, відтопонімні означення, посесивні назви та назви за професією. Розглянемо детальніше кожен компонент трилексемних антропонімоформул.

2.1. Відтопонімна назва. Найменування особи за місцем проживання чи походження в аналізованих пам'ятках представлена у вигляді синтетичного та аналітичного варіантів. Особливо чітко це видно в АФ з двома відтопонімними означеннями. Відтопонімна назва тут виражалася: а) відтопонімним прикметником з суфіксом *-ský* та генитивною прийменниково-іменниковою формою: *Aleš Holický ze Štvrnberka* (1455 р., Ач-1, 169), *Jan Špitálský z Vodňan* (1512 р., Ач-19, 111), *pan Burian Votický z Votic* (1512 р., Ач-19, 115), *Jiřík Vostrský z Sulevic* (1512 р., Ач-19, 136), *Jan Hořalský z Smolnice* (1512 р., Ач-19, 137), *Jirík Zelenský z Sebužina* (1512 р., Ач-19, 144), б) рідше двома морфологічними варіантами одного топоніма *Zdeněk Dubrawský z Dubrawice* (1419 р., Ач-1, 147), *Buhuněk Černín z Černína* (1512 р., Ач-19, 123), *Václav Čiňovský z Čiňová* (1512 р., Ач-19, 135), *Jekomaš Strojetický z Strojetic* (1512 р., Ач-19, 144), в) двома аналітично вираженими варіантами *Stěpan z Nowosled a z Nupak* (1455 р., Ач-1, 170), *Zachař z Litovic a z Radyně* (1399 р., ZR, 44), *pan Albrecht z Kolovrat a na Krakovci* (1512 р., Ач-19, 116), *Vondřej z Křekovic a na Šebířově* (1512 р., Ач-19, 120), *Jakub z Vřešovic na Valčí* (1512 р., Ач-19, 120), *Matouš z Tyjnec a na Slabcích* (1512 р., Ач-19, 121), *Jiřík z Kolovrat na Buštěhradě* (1512 р., Ач-19, 124), *Chval z Leskovce a v Kamenici* (1512 р., Ач-19, 132).

Часто такі складені іменування поширювалися словами *puovodem*, *seděním*: *Boreš z Oseka seděním w Brozanech* (1456 р., Ач-1, 186), *Karel z Vesce seděním na Krasenovicích* (1512 р., Ач-19, 151), *Martin z Houšic seděním na Houšicích* (1512 р., Ач-19, 83), *Jiřík z Waldšteina a na Bradlci puovodem* (1512 р., Ач-19, 96), *Hynek Baderský z Újezda puovodem* (1512 р., Ач-19, 130).

Що стосується решти груп трилексемних антропонімів, то відтопонімне означення тут реалізується, як правило, генитивною іменниково-прийменниковою формою: *Jan Martinec z Plevňova* (1512 p., Ač-19, 78), *Katerina Rochovcová z Stroupcce* (1512 p., Ač-19, 81), *Elška Jandová na Toušení* (1512 p., Ač-19, 99), *Martin z Mitrovíc, Wachmanov syn* (1512 p., Ač-19, 78), *Havla Svachová syna z Vrabince* (1512 p., Ač-19, 78), *Mareš mlynář pod Skálku* (1512 p., Ač-19, 111), *Jiřík kolář z Vodňan* (1512 p., Ač-19, 118), *Stanislav truhlář z Vratislavě* (1512 p., Ač-19, 118), *Havel sladovník ze Štětí* (1512 p., Ač-19, 101).

В окремих пам'ятках відтопонімне означення фіксується у вигляді описової назви: *Jan s Přívětic, bydlem na Novém městě Pražském w Křižalovic ulici* (1456 p., Ač-1, 174), *Jiráek Absolonek bydlem v Starém městě Pražském* (1455 p., Ač-1, 175), *Alžběta Mašková, městka Nového města Pražského* (1512 p., Ač-19, 98), *Kateřina Kozlová, městka města Žatce* (1512 p., Ač-19, 50), *Marketa Charouzová z Nového města Pražského* (1511 p., Ač-19, 19), *Anna Knotková na Starém městě Pražském obývajícíe* (1511 p., Ač-19, 190), *Alžběta Mašková městka Nového města Pražského puovodem* (1512 p., Ač-19, 98). Подібні описові назви є своєрідною адресою, бо максимально конкретизують місце проживання людини.

2.2. Прізвисько у складі трилексемних антропонімів є надзвичайно поширеним явищем в аналізованих пам'ятках. Я.Свобода стверджував, що з усіх відомих допрізвищевих назв саме прізвиська з часом органічно трансформувалися в усі типи сучасних чеських прізвищ [6, с.22]. Як компонент трилексемних антропонімів прізвисько вживалося в поєднанні з відтопонімним означенням, рідше — з назвою за професією (див. таблицю 1): *Lipolt Hajek z Chrastu* (1361 p., ZR, 18), *Hynek Berka z Dubé* (1400 p., ZR, 57), *Jindřich Švab z Jikve* (1366 p., ZR, 24), *Jan Tlumok ze Slawikowa* (1576 p., Ač-2, 405), *Soběslaw Mrzák z Miletjnka* (1456 p., Ač-1, 183), *Matiaš Lesota z Steblowa* (1576 p., Ač-2, 405), *Jan Procko z Kolomut* (1456 p., Ač-1, 183), *Jan řečený*

Čelak z Dolan (1456 p., Ač-1, 184), *Jan Morava bakalář* (1512 p., Ač-19, 83), *Jan Tichava řezník* (1511 p., Ač-19, 41), *Jan Vondraček havěř* (1512 p., Ač-19, 99).

У межах прізвиськових назв виділяємо назви за віком: *starší*, *mladší*, *starý*, *mladý*. Ці назви зафіксовані лише у поєднанні з особовим іменем та відтопонімним означенням. Перші два іменування ідентифікують денотатів на синхронному рівні (брат – брат), останні дві — на діахронному (батько – син): *Ješek starší z Mezimostí* (1378 p., ZR, 27), *Jeník mladší z Mezimostí* (1378 p., ZR, 27), *Jan Litoměřický mladší* (1400 p., ZR, 57), *Oldřich mladší z Rozmberka* (1390p., UpN, 10), *Herart starší i Herart mladší z Kunstatu* (1406 p., Ač-1, 189), *Jindřich řečený Berka mlazší* (1391 p., Ač-2, 47), *Jindřich starý Berka z Dubé* (1391 p., Ač-2, 47), *syn Hynek najstarší řečený Dubský* (1391 p., Ač-2, 47), *Jira staraj z Ounhoště* (1512 p., Ač-19, 189), *Matouš mladý z Taynce* (1512 p., Ač-19, 121). Подібні явища — це відголос давніх традицій одноіменності у сім'ї, коли близькі родичі були носіями однакових імен. Більшість наведених фіксацій датовані кінцем XIV - початком XV століття. Очевидно, з часом цей спосіб ідентифікації людини ставав неактуальним, соціально невмотивованим, незручним у комунікації, вимагаючи додаткової інформації про особу. Доказом цьому є статистичні дані, що вказують на негативну динаміку поширення антропонімів з цим компонентом (див. таблицю 2).

Таблиця 2.

	XIV ст.	XV ст.	XVI ст.
Особове ім'я + назва за віком + відтопонімне означення	9%	2,36%	0,98%

Різновидом прізвиськ можна вважати специфічно чеський компонент назву за оселею. Й.Бенеш стверджує, що й донині у чеських селах поширеною є практика називати особу „*po stavení*“, „*po chalupě*“, „*po střeše*“ [5, с.10]. Часто людина успадковувала прізвисько попереднього власника маєтку, шматка землі чи будинку. Таким чином, до вже існуючого іменування людини приєднувався ще один компонент, котрий

супроводжувався словами jinak, alias, odjinud: *Jaclinus alias Jacobus de Praga* (1373 p., ID, 25), *Přebor z Cimburka řečený z Křídla* (1415 p., Ač-1, 145), *Kuněk z Drahotuš odjinad z Wlkoše* (1415 p., Ač-1, 145), *Petr z Šternberka odjinud z Konopiště* (1415 p., Ač-1, 145), *Petr Matějek na Matějkově gruntě* (1415 p., Ač-1, 148).

2.3. Назви за професією фіксуються в складі двох груп: особове ім'я + назва за професією + відтопонімне означення та — рідше — особове ім'я + прізвисько + назва за професією: а) *Ješek rychtař z Kluk* (1370 p., BL, 2), *Miliaš krajčí z Žebraka* (1456 p., Ač-1, 179), *Lev Pauer mlynář* (1390 p., UpN, 22), *Koubek švec z Besedic* (1429 p., ,BL, 55), *Krčmář řečený Dajnos z Štědrého* (1455 p., Ač-1, 168), *Šimon řečený Stavář rybnikář* (1390 p., UpN, 22), *relator Bořivoj ze Svinář* (1398 p., ZR, 53), *Havel sladovnik ze Štětí* (1512 p., Ač-19, 101), б) *Hannusio faber dicto Ways* (1370 p., BL, 5), *Jan Chynský soukenník* (1511, Ač-19, 43), *Jan Tichava řezník* (1511 p., Ač-19, 41), *Jan Morava bakalář* (1512 p., Ač-19, 99). Перша група відзначається позитивною динамікою протягом аналізованих століть. Вищевказані приклади свідчать про те, що назви за професією ще не пройшли процес антропонімізації. У антропонімічних працях, присвячених класифікації власних назв спостерігається різнобій інтерпретацій назв за професією: частина дослідників розглядає їх як один із видів прізвиस्क, інші виділяють їх в окрему групу. Це пояснюється не просто суб'єктивними поглядами вчених, але й об'єктивно, тому що назви на позначення професії чи роду занять менше піддавалися антропонімізації, ніж інші засоби ідентифікації особи [4, с.101]. Однак на прикладі *Jirík Krajčí rychtář* (1511 p., Ač-19, 43) видно, що одне з прізвиस्क утворене в результаті онімізації назви за професією і вже не характеризує особу за актуальним родом занять.

2.4. Посесивна назва. Посесивні назви в аналізованих пам'ятках представлені переважно у вигляді патронімів та андронімів, рідше матронімів. Учені стверджують, що використання слов'янами патроніма у ролі антропонімічного знаку сягає корінням ще праіндоєвропейської епохи.

Однак з поступовим відходом західних слов'ян від давніх патріархальних традицій іменування за главою сім'ї втрачає актуальність [2, с.187]. В аналізованих пам'ятках, що відносяться до часів пізнього середньовіччя, патронімічні назви представлені меншою кількістю фіксацій, ніж індивідуальні.

Як компонент аналізованих трилексемних антропонімів посесивна назва представлена у вигляді: а) синтетично виражених патронімів *Martino Buczkoni de Tepla* (1398 р., LN, 49), *Jan Hynkovic z Borku* (1455 р., Ач-1, 168), *Jan Martinec z Plevnova* (1512 р., Ач-19, 78), *Václav Řezníčkův z Semtína* (1512 р., Ач-19, 95); б) аналітично виражених патронімів: *Ančka z Konína choť lovčího Myšky* (1390 р., UpN, 17), *dcera Mikšowa pani Anna z Lužce* (1455р., Ач-1, 171), *Martin z Mitrovic, Wachmanov syn* (1512 р., Ач-19, 78), *Havel, Svachov syn, z Vrabince* (1512 р., Ач-19, 78), *Václav Vachkov syn ze Semtína* (1512 р., Ач-19, 95); в) аналітично виражених андронімів *Jitka z Olešne wdowa Dluhomilová* (1455 р., Ач -1, 165), *Kačce, ženě Wachmanově z Mitrovic* (1512 р., Ач-19, 78), *Johanka z Kochanova, žena téhož Mirka* (1511 р., Ач-19, 37), *Anežka z Březnice, jeho Hošťalková manželka* (1511 р., Ач-19, 13); г) синтетично виражених андронімів *Alžběta Mašková, městka Nového města Pražského* (1512 р., Ач-19, 98), *Marta Miková z Votic* (1512 р., Ач-19, 94), *Kateřina Sirotková z Hradce Králové* (1512 р., Ач-19, 92), *Kateřina Kozlová, městka města Žatce* (1512 р., Ач-19, 50).

Рідше трапляються посесивні назви через іншу особу, типу *Jan z Krakovce, levoboček knížetě Bavorského* (1378 р., ZR, 27), *Mandalena, kuchařka od Kropačkové, s Nového města Pražského* (1512 р., Ач-19, 84), *z Mokran ze' Nedoruoš'ov Pop* (1512 р., Ач-19, 95), *Jan z Tezova, Marketín bratr* (1511 р., Ач-19, 34).

Отже, аналіз антропонімічних тричленів дозволяє зробити висновки про те, що найуживаними компонентами трилексемних антропонімів є прізвиська, відтопонімні означення, посесивні назви та назви за професією. Становлення цих назв як антропонімічних компонентів відбувалося двома

способами: семантичним (*Jan Morava bakalář*) та морфологічним (*Martin z Mitrovíc, Wachmanov syn, Aleš Holický ze Štvrnberka*). Найвищою активністю відзначалися прізвиська та відтопонімні означення. Останні присутні у чотирьох із п'яти груп багатолексемних власних особових назв. Подібні факти промовляють на користь того, що в чеській мовній традиції іменування осіб відбувалося за індивідуальними та відтопонімними ознаками. Цим західнослов'янський спосіб ідентифікації людини принципово відрізнявся від східнослов'янського, в якому найпродуктивнішою була патронімічна назва.

Література

1. Никонов В.А. Задачи и методы антропонимики / В.А. Никонов // Личные имена в прошлом, настоящем и будущем: Проблемы антропонимики. – Москва, 1970. – С. 33-56.
2. Пахомова С.М. Доля українських патронімів на –ич / С.М. Пахомова // Актуальні питання антропоніміки: зб. матеріалів наук. читань пам'яті Ю.К. Редька / відп. ред. І.Ф.Єфименко. – Київ, 2005. – С.186-191.
3. Петрица Н.М. Антропонімія чеської актової мови 14–початку 18 століття (на основі пам'ятки «*Listiny a zápisy Bělské o věcech městských i sedlských z let 1345–1708*») / Н.М. Петрица // *Studia slovakistika*. Серія: Ономастика. Антропоніміка. – Ужгород, 2008. – Вип. 9.– С. 69-78.
4. Худаш М.Л. З історії української антропонімії / М.Л. Худаш. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.
5. Beneš J. O českých příjmeních / J. Beneš. – Praha, 1962. – 356 s.
6. Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení / J. Svoboda.– Praha, 1964.– 317 s.
7. Trávníček F. Příjmení / F. Trávníček. // *Mluvnice spisovné češtiny*. – Praha: Slovanské nakladatelství, 1951. – Díl 1. – S. 269- 276.

Скорочення

Ач-1 — Archiv český čili staré písemné památky české a moravské. Díl 1. Vydal F.Palacký. Praha. 1840.

- Ač-2 — Archiv český čili staré písemné památky české a moravské. Díl 2. Vydal F.Palacký. Praha. 1842.
- Ač-3 — Archiv český čili staré písemné památky české a moravské. Díl 2. Vydal F.Palacký. Praha. 1844.
- Ač-19 — Archiv český čili staré písemné památky české a moravské. Díl XIX. Vydal F.Palacký. Praha. 1901.
- BL — Listiny a zápisy Bělské o věcech městských a sedlských z let 1345 – 1708. Vydal J.Kalousek. Praha.1889.
- ID — Inqisitio domorum hospitalis S.Johannis Hierosolimitani. Vydal V.Novotný. Praha. 1900.
- LN — Listář veřejného notáře ve XIV. století. Vydal F.Tadra. Praha. 1893.
- UpN — Účty pánství Novohradského z let 1390-1391. Vydal J.Šusta. Praha. 1909.
- ZR — Zbytky register králův římských a českých z let 1361-1480. Vydal A.Sedláček. Praha. 1914.